

באר-שבע בתקופת המנדט הבריטי

עמיהוד ישראלי

א. נפת באר-שבע ותושביה

נפת באר-שבע המנדטורית הוותה חלק ממחוז הדרום בתקופת המנדט, יחד עם הנפות יפו, רמלה ועזה. המרכז המינהלי של המחוז היה ביפו. עארף אל-עארף העריך את שטח נפת באר-שבע ב-11 מיליון וכמה אלפי דונם, כמעט כמחצית שטחה של ארץ-ישראל המערבית.¹ גבולותיה הכלליים של הנפה הגיעו בצפון-מזרח לים-המלח, בדרומה - למפרץ אילת ובצפון-מערבה - לים-התיכון. להערכתו, נמצאו בנפה כ-70,000 תושב,² מרביתם מוסלמים מהאסכולה השאפעית ומיעוטם - משפחות נוצריות ספורות שהתגוררו בבאר-שבע העיר. כל תושבי הנפה צוינו כנוודים או כנוודים-למחצה שגרו באוהלים. באר-שבע היתה ישוב הקבע היחיד בנפת. מעקב אחר גבולותיה הנפתיים של באר-שבע הצביע על תפניות ועקלתונים, שהיו חסרי כל הצדקה גיאוגרפית-פיסית. כן התבלטה עובדת צמצום שטחי נפת עזה לעומת מרחביה העצומים של נפת באר-שבע. במהלכו המשותף של הגבול הבין-נפתי מעזה דרומה נמצא, כי ברוחב עזה עצמה הורחק הגבול מהים כ-16 ק"מ, ואילו צפונית מדיר אל-בלח' התקרב הגבול כדי 3 ק"מ בלבד מהים. הלאה דרומה, ברוחב ח'אן יונס, התרחק הגבול שנית כדי 13 ק"מ מהים, ואילו ברוחב הדרומי ביותר, באיזור רפיה, התקרב הגבול שנית כדי 9 ק"מ מהים.

מהלכו המוזר של הגבול הבין-נפתי המסתבר על רקע שיקולי תנוחתם ומרחבי נדודיהם של הבדווים בנפת באר-שבע. רק לאור הכוונה לכלול את כל חמשת המטות של שבטי הבדווים בדרום³ בתחום מינהלי אחד - ניתן להבין משום מה פרצה נפת באר-שבע כלפי מערב. נפות חברון ועזה הכילו את הכפרים שמוקמו על גבול התפשטותו של ישוב הקבע בארץ-ישראל המערבית, ואילו כל מה שהשתרע מחוץ למישבצותיהם של אותם כפרי-ספר נכלל בתחום נפת באר-שבע. יוצאים מהכלל היו מספר שלוחות של שבטים ששכנו ונדדו במובלעות שעקפו את ישובי הקבע הקיצוניים, כגון - שבט אבו-סווירה, שהיה היחיד בשפלה אשר השתייך לנפת-עזה, שכן תחום נדודיו העיקרי השתרע משני עברי הילוכו התחתון של ואדי סוכרייר, מערבית לישובי הקבע.

אחת הבעיות הקשות ביותר היתה קביעת מספר אוכלוסי הנפה והעיר באר-שבע בתקופת המנדטורית. לפי המיפקד הממשלתי משנת 1931⁴ - נילמנו אוכלוסי הנפה ב-51,083 נפש, מהם - 3,301 יושבי קבע, מרביתם תושבי העיר, שהתגוררו ב-588 יחידות מגורים. השאר, 47,981 נפש, היו בחזקת בדווים נוודים ונוודים-למחצה. צירוף הנתונים של אל-עארף מרשימת הבדווים על מטותיהם, שבטיהם ומשפחותיהם בנפת באר-שבע נתן רק 47,532 נפש, אולם נתונים אלה התייחסו לשנת 1933/4. דו"ח אחר של השלטונות המנדטוריים מ-8 ליוני 1936 נקב את מספר

תושבי הנפה רק ב-49,875 נפש,⁵ היינו מספר קטן מזה שנקבע על-ידי אל-עארף כיוון שזה האחרון לא כלל באומדנו את תושבי הקבע של הנפה, היינו את תושבי באר-שבע עצמה. דו"ח הועדה המלכותית בראשות פיל, שביקרה בארץ-ישראל ב-1937, העריך את מספר תושבי הנפה ב-50,917, כלומר מספר קטן מזה שנקבע על-ידי מיפקד האוכלוסין המנדטורי מ-1931. לעומת זאת, טען ברסלבסקי,⁶ כי בשנות מלחמת-העולם השניה הגיע מספר תושבי הנפה ל-64,125 נפש. נתון זה נראה כמוגזם, הן בהתחשב בנסיבות שהביאו לקביעתו והן בהשוואה לנתוני ועדת פיל, אפילו נביא בחשבון את הגידול הדמוגרפי המוחלט עקב הריבוי הטבעי הנקי. ולבסוף, קיימת הערכתו של אל-עארף, שצוטטה לעיל מתוך "תולדות באר-שבע ושכטיה" (תורגם ב-1937), שנקבה בכ-70,000 נפש.⁷

אי-הדיוקים והסטיות נבעו, כמובן, מאופייה הנוודי השליט של נפת באר-שבע ומאי-היכולת הטכנית לבצע מיפקדים של ממש בקרב הבדווים, וכך מהמידע המפוקפק והמסוייג שנמסר לשלטונות על-ידי השייח'ים.

מלבנה העיר ומוסדותיה

מייד עם תום מלחמת העולם ה-I חלא האטה דראסטית בהתפתחותה של באר-שבע. מרבית המיפעלים המודרניים (יחסית לאותה תקופה), שהוקמו על-ידי הצבא התורכו-גרמני, נהרסו: מערכת החשמל התבטלה, תעשיית הקרח ובית-הדפוס שבתו, ולאחר שנים מספר פורקו פסי מסילת-הברזל, שהוליכו לבאר-שבע ולרפיח, ונמכרו לצרכים אחרים בארץ ומחוצה לה. נותרו רק תוואי סוללת המסילה ומיבני התחנה כשהם הרוסים למחצה. כך התווסף לנוף העיירה בית-העלמין הצבאי, על 1300 מצבותיו, במיגזרה הצפונית-מערבית.

בשנים הראשונות לאחר מלחמת העולם ה-I התנהל פיתוחה של באר-שבע בעצלתיים. נתוני ממשלת המנדט משנת 1922 ואילך מלמדים על התמעטות הדרגתית במספר האוכלוסין בנפה עקב קשיים כלכליים: המיכון בתובלה הביא למשבר בענף תובלת הגמלים, במקביל לירידת מחיר הצמר ולירידת השוד והכנסותיו. לעומת זאת, חלה הטבה ניכרת בבטחונם של הכפריים. גורמים אלה ואחרים אילצו את הבדווים לעבור בהדרגה לעבודת האדמה הבזוייה בעיניהם. פעולות הפיתוח של ממשלת המנדט בבאר-שבע עמדו, איפוא, בקשר ישיר עם תהליך יישוב הבדווים והכשרתם לקראת חיי חקלאות. אזורי הנדידה של המטות הבדווים הוגבלו, ובשנת 1929 נקבע "קו-הנשק", שניתחם דרומית לכביש באר-שבע-עוג'א אל-חפיר. מפת באר-שבע,⁸ שהודפסה לראשונה בשנת 1935 לפי נתוני הסקר לאותה שנה, אינה מראה על התפתחות ראויה לציון בשטחה של העיר ובמספר המיבנים שבה. המפה מלמדת, כי שטח העיר השתרע על ציר אורך מכסימלי של 1500 מ' (מצפון מערב-לדרום מזרח) וציר רוחב מכסימלי של 1350 מ' (מדרום מערב לצפון מזרח) מזרחית לעיר השרעו שטחי אדמות הממשלה (State-Domain) כשביניהם הפרידה תחנת ההסגר לחיות. העיר חולקה ל-10 גושים (Blocks) ול-292 חלקות.

מיתארן של החלקות היה דמוי מלבן, ושטחן השתרע על $50/80 \times 50/80$ מ', ברוב המקרים. בין היחידות המלבניות חצו דרכים ניצבות זו לזו. להערכתנו, רק 45% משטח העיר היה בחזקת שטח בנוי. החלקות הריקות התרכזו במיגזרה הצפונית של העיר ובאגפיה הדרומיים-מערביים. מקרב שטחי הירק שבעיר יש להזכיר את גוש 12 במיגזר הצפוני-מערבי, שהשתרע על כ-50,500 מ"ר (270×150 מ') ודרומית-מזרחית מבית-העלמין הצבאי. מערבית מצומת כבישי חברון וביר-עסלוג' השתרעו שני משטחי נטיעות, לאורך הגדה הצפונית של נחל באר-שבע, על שטח כולל של כ-56,000 מ"ר, והאחד מהם היה חורשת אויקליפטוסים. השוק המקומי מוקם על קרקעות הממשלה צפונית לכביש חברון, ואילו בית-העלמין המוסלמי השתרע צפונה לו וניתחם במזרחו בסוללת מסילת-הברזל ההרוסה. סך יחידות המגורים בעיר הגיע ל-588 בשנת 1931,⁹ ושטחם הכולל נאמד על ידינו בכ-480,000 מ"ר, ובכללם שטחי החצרות וסימטאות-הביניים.

באר-שבע המנדטורית הוגדרה על-ידי מושלה כ"עיירה קטנה, או יותר נכון כפר גדול",¹⁰ שמספר תושביו לא עלה על 3000 נפש. עיירה זו תיפקדה כמרכז לסחר חליפין עם הבדווים. מידי כל יום חמישי נמכרו ונקנו בשוקה של העיר - שעורה, חיטה, דורה ואבטיחים (ומ-1933 ואילך הותר גם גידול טבק והמסחר בו) תמורת סוכר, קפה, אורז ואריגים.

אל-עארף ציין לשבח את מיבני האבן והרחובות הנרחבים, לדעתו, מתוך מיבני הציבור איזכר אל-עארף¹¹ את בית-העירייה, מועדון הפקידים (שנחנך ב-1933), שני בתי-ספר למתחילים (האחד לבנים ואחד לבנות עם צוות של 9 מורים ו-4 מורות), וכן פנימייה ליד בית-הספר לבנים, שהעניקה שירותיה ל-25 מבני השייח'ים ונכבדי הבדווים. עיריית באר-שבע מנתה 5 חברים וראש עיר שקימו מחלקות לנקיון, תאורה, אספקת מים ותחזוקת דרכים. בית-החולים העירוני כלל 8 מיטות, רופא, רוקח, 3 חובשות ומספר עובדים. כן הוצמדה אליו מרפאה קבועה שהגישה סיוע לכ-200 נפש ליום. נוסף למרפאה העירונית ציין אל-עארף 3 מרפאות אחרות בקצות הנפה (עוג'א, עמארה וג'מאמה) והדגיש, כי לדעתו - "בריאות הבדווים טובה בדרך כלל",¹² בעוד שכ-80% מתושבי באר-שבע עצמה לקו בגרענת. אשר למצב הבטחוני - קבע אל-עארף, כי "הבטחון שורר בכל קצות המחוז".¹³ כוחות המשטרה מנו 140 מגויסים (72 - גמלים בדווים, 24 - פרשים, 18 - רגליים). בכפיפות למישטרת באר-שבע הועמדו 8 נקודות מישנה מישטריות (עסלוג', עוג'א, כורנוב, זוויריה, אל-ע'מר, אום-רשרש, אל-עמארה וג'מאמה). מתוך חמשת הקצינים - שניים היו בריטיים, והקצין הבריטי הבכיר עם מושל המחוז היו אחראיים לבטחון. מוסדות המישפט בעיר יוצגו על-ידי בית-מישפט שלום ושופט אזרחי, וכן בתי-דין שבטיים שהורכבו מ-21 שופטים בדווים.

בשנת 1922 התמנה בית-דין שבטי קבוע מטעם הממשלה, שקיבל שנה לאחר מכן את האישורים והמינויים הדרושים. ב-1933 מינה אל-עארף 20 שייח'ים כחברי בית-הדין לפי מפתח שבטי; השופטים הללו ישבו בדין בבאר-שבע בשלוש מתחלפות לפי התור. קצין מחוז באר-שבע היה

נשיא בית-הדין השבטי. החל משנת 1928 שפט בית-דין זה גם בעניינים פליליים, ואילו ב-1933 הוקם בית-דין שבטי לערעורים אשר כיהנו בו שני שייח'ים שהתחלפו עונתית.

מתוך מיבני הציבור הדתיים ציין אל-עארף שני מיסגדים: האחד הוקם בשלהי התקופה התורכית מתרומות של שייח'י הבדווים (בסך 1000 ל"ת), ואילו השני נבנה ב-1931. כן איזכר המחבר שתי כנסיות נוצריות, אורתודוכסית ופרוטסטנטית, כשהאחרונה מומנה ונוסדה בכספי המיסיון האמריקאי בשנת 1931.

מקורות המים של באר-שבע הוו בעייה חמורה.¹⁴ אל-עארף הבחין בין "הסוג הכללי" של מקורות המים, היינו הבארות הציבוריות, לבין "הסוג הפרטי" - החראבאת המאולתרות - שנאמדו בכל הנפה ב-593 במספר, לעומת 148 בארות,¹⁵ מהן 25¹⁶ בארות בעיר עצמה. אולם "כל הבארות המנויות לעיל אינן מספיקות למלא את צורך המים של העיר".¹⁷ ברשימת הבארות העירוניות ציין אל-עארף ששלוש היו בבעלות ציבורית, היינו מוחזקות על-ידי המועצה העירונית. מימיהן נשאבו מוטורית לבריכת מאגר וממנה הם הוזרמו לבתים בצינורות. כן בוצעו שני קידוחי עומק במיסגרת חיפושי מים באבו-סמארה (בעומק 350 מ') ובגשר אבו-רקיק (בעומק 150 מ'). דא עקא, ששני הקידוחים נכשלו.

החיים הכלכליים בבאר-שבע קיבלו תנופה ערב מלחמת העולם השניה ובמרוצתה, וזאת עקב בניית מחנות צבא בסביבתה וגידול הביקוש לתוצרת חקלאית. עזה, ח'אן-יונס ובאר-שבע הפכו למרכזי שיווק לשעורת הנגב ולשאר הדגניים שהועברו צפונה. בשוק של באר-שבע התנהל מסחר ער בצאן, צמר ועורות. כמה מהשייח'ים הבדווים הפכו לקבלנים לאספקת מיצרכים לצבא, כגון אספקת צאן לבשר (עבור הסוכנים הממשלתיים - "האחים סטיל"). הפריחה הכלכלית הביאה למיכון חקלאי מסויים וכן להופעת בדווים בבאר-שבע בתפקידי תגרנים ומתווכים. הפעילות החינוכית בבאר-שבע השפיעה אף היא על מעברם של כמה מבני השייח'ים לתפקידי פקידות במשרדי הממשלה בעיר. אולם בסיכומו של דבר, הרי שחרף ההתפתחות הכלכלית נותרה עדיין באר-שבע בחזקת עיירה קטנה שלא חלה בה התרחבות מקבילה בתחומי התשתית והבנייה, ואף לא בגידול הדמוגרפי העירוני.

נסיונות התיישבות יהודיים בבאר-שבע עד לתקופת המנדט

יישוב יהודי ארעי החל להתקיים בבאר-שבע שנה לאחר ייסודה על-ידי התורכים.¹⁸ עד שנת 1914 היו יהודי חברון ועזה מרבים לבקר אצל הבדווים ולקנות מהם את תבואתם תמורת מיני סידקית, בגדים ותכשיטים. טחנת-קמח יהודית הוקמה בעיירה עוד בשנת 1901, והמשיכה לפעול, למרות התחרות, אף לאחר תום השלטון התורכי. בשנת 1903 חכרו כמה יהודים מחברון דירות בבאר-שבע והפכו לממגורות תבואה, אולם סוחרים אלה לא השתקעו בבאר-שבע עצמה. בקיץ 1903 התקשרה משלחת של שייח'ים בדווים עם יצחק לוי, מנהל מושבות יק"א בארץ-

ישראל, אשר עמד בקשרים עם ד"ר הרצל, והציעה לו התיישבות יהודית בנפת באר-שבע וכריתת ברית בדרוית-יהודית בנגב.¹⁹ השלטונות התורכיים, שחתרו כנראה לשים קץ לסכסוכים בין שבטי העזאזמה והתראבין על אדמות א-סיר (בית-אשל), הציעו אף הם מכירת 25,000 דונם מזרחית מבאר-שבע להתיישבות חקלאית-יהודית, והן מכירת מיגרשים בעיר עצמה. אולם בעוד הדיונים המוקדמים נמשכים, החליט הוועד-הפועל הציוני בווינה, כי אין לגאול קרקעות בטרם הושגה מגילת זכויות רשמית על ארץ-ישראל, ולפיכך הופסק המו"מ.

חרף כל זאת נוספו משפחות יהודיות בבאר-שבע: אם בשנת 1906 התגוררו בעיר רק שלוש משפחות, ששתיים מהן התפרנסו מטחנת הקמח, הרי שבשנת 1912 מנו יהודי באר-שבע 10 משפחות שקיימו קהילה בזעיר אנפין. הקשיים שהצטברו במתן חינוך יהודי לילדים גרמו לעזיבת אחת המשפחות. במלחמת העולם הראשונה התלקטו בבאר-שבע כמה עשרות יהודים שהועסקו כפקידים במסילת-הברזל, כקבלני כבישים וגשרים, כפועלי רכבת, כעגלונים וכספקי מזון לצבאות התורכו-גרמניים. הופעתם העניקה תנופה מסוימת לחי הקהילה המקומית: נפתחו בית-כנסת, פונדקים ומספר חנויות. הפועלים היהודיים אירגנו חיהם בקומונה כשהם מסתייעים בעזרה טכנית ורפואית מאירגוני הפועלים ביהודה ומ'עזרת-אחים' ביפו.

בשנת 1920 חקר וועד הצירים בשוליים המזרחיים של באר-שבע גן-עירוני על שטח של 10 דונם. הגן היה מעשי ידי פלוגת נוטעים יהודיים בהנהלת קראוזה,²⁰ והנטיעה בוצעה עוד לפי הזמנת השלטונות התורכיים. על אדמת הגן החכורה התיישבה קבוצה בת ארבעה חברים, שנשלחה מטעם ועדת החקלאות של "הפועל הצעיר", על מנת להקים משתלת-ירקות נסיונית. כ-2000 עצים (אויקליפטוס, קזוארינה, אורן, צפצפה, אלון, רימון, שיטה ואשל) ניטעו בהדרגת י. ווייץ. אולם צמצום מיפעלי ועד-הצירים והתמעטות סיכויי גאולת קרקעות א-סיר - סייעו את פרשת המשתלה בבאר-שבע מקץ שנתיים. בשנת 1922 התגוררו בעיירה מספר חברים מבני "העלייה-השלישית" מ'חבורת-העמק'. הללו עבדו בבנייה ובסיתות מצבות בבית העלמין הצבאי.

לפי נתוניהם של חליל טוטח וחביב ח'ורי,²¹ התגוררו בשנת 1923 - 98 יהודים בבאר-שבע, לעומת 2012 מוסלמים, 230 נוצרים ו-11 דרוזים. מ-1923 ואילך פחת בהדרגה מספר היהודים בעיר והצטמצם עד לכלל 4 משפחות בלבד. אחרוני היהודים עזבו את העיר במאורעות שנת 1929. עד לשנת 1936 שהו בעיר לסירוגין רק נציגי החברות היהודיות לגאולת קרקעות.

סיכום

באר-שבע החדשה שנוסדה על-ידי התורכים בשנת 1900 מסיבות אסטרטגיות-לוגיסטיות ומינהליות, לא הצדיקה בלבושה החדש את המוניטין הקדום שלה. ב-17 שנות קיומה תחת שלטון התורכים התקדם פיתוחה בעצלתיים עקב מיעוט מקורות המים. ערב מלחמת-העולם הראשונה הורגשה תנופה כלשהי מחמת הפיכתה לכסיס מוצא לצבאות התורכו-גרמניים, שאמורים היו

להשתלט על תעלת-סואץ. משהתהפך גלגל המלחמה - ייחסה המפקדה הבריטית ערך מוגזם לעיר בשיקולי לכידתה. בתקופת המנדט הבריטי נקשרה כלכלתה של באר-שבע ליציבות הבטחונית בנגב בכלל ולייחסי הגומלין עם הבדווים בפרט. אולם בסך-הכל היא נותרה בחזקת עיירה קטנה ורדומה, ועדותו של עארף אל-עארף מכלי ראשון ראוייה להיחשב כמהימנה לחלוטין. נסיונות ההתיישבות היהודית בעיר ובסביבתה לא עלו יפה ונשאו אופי בלתי-מתוכנן בהיעדר מאמץ מרוכז והחלטיות ברורה. רק ב-9 לאוקטובר 1943 נוסד מושב בית-אשל מזרחית מהעיר, אולם מתיישביו העתיקו מגוריהם להיוגב דוקא לאחר שיחרורה של העיר על-ידי צה"ל ב-21 לאוקטובר 1948. ההתיישבות היהודית המחודשת בעיר החלה באפריל 1949, אולם פרשה זו חורגת כבר מתחום-הזמן שנקבע למאמר זה.

ביבליוגרפיה והערות:

1. עארף אל-עארף - תולדות באר-שבע ושבטיה (ת"א, תורגם - תרצ"ז), ע' 218.
2. יש להתחשב בכך שהספר תורגם בשנת 1937. ר' גם ע. מרקס - החברה הבדווית בנגב (ת"א, 1974), ע"ע 13-22, 34-37.
3. חמשת מטות שבטי הבדווים היו - תראבין, תיאאה, עזאזמה, חנאג'רה וג'באראת. לאלה ניתן היה לצרף פלג ממטה הסעידיין בערבה, שמרכזו היה בעבר-הירדן המזרחי. עיין גם בע. מרקס, ספרו (1974), שם, ע"ע 17-23, ובמיוחד בלוח מס' 1, ע' 17; והשווה ל- H.V. Mushmam - Beduin of the Negev. Jerusalem, 1966, p. 22.
4. GVT. of Palestine, Census of Palestine etc. 1931, Jerusalem 1932.
5. דו"ח זה מה-8.6.1936 לא היה בידי, והציטטה היא מ' ברסלבסקי - ארץ הנגב (ת"א), תש"ז, ע' 246.
6. ספרו, שם, ע' 247 הערה 6. סיכומו מסתמך על רשימת חלוקת מיצרכי המזון בזמן המלחמה.
7. ר' לעיל הערה 2. ועיין גם בי. שמעוני - ערביי א"י (ת"א, תש"ז), ע' 148 הערה 18; וי. וייץ - כוחה של א"י (ירושלים, תש"ה), ע"ע 1-36.
8. Beer Sheba, Scale 1:5000, Photo-reduction of the 1935 Survey.
9. ר' לעיל הערה 4.
10. עארף אל-עארף - תולדות באר-שבע ושבטיה (תורגם ע"י מ. קפליוק, ת"א, תרצ"ז), ע' 219.
11. אל-עארף, ספרו, שם, ע"ע 219-225. כל הנתונים להלן מתייחסים עד שנת 1934. חלק קטן מהמיבנים קיים גם בהווה.
12. שם, ע' 219.

13. שם, ע' 219. והשווה לע. מרקס, ספרו (1974), שם, ע"ע 16-17.
14. זו היתה גם הבעייה העיקרית בשנים שקדמו למלחמת העולם הראשונה. הבריטים העריכו בטעות, שמקורות המים בבאר-שבע יפתרו חלקית את בעיותיהם הלוגיסטיות, ולכן כיוונו את מיתקפתם (30-31 לאוקטובר 1917) לעבר באר-שבע במקום לעזה. ור' א.פ. ווייוול - מסעי המלחמה בא"י (מערכות, ת"א 1951), ע"ע 100-110.
15. עארף אל-עארף - שבטי הבדווים במחוז באר-שבע (תירגם מ. קפליוק, ת"א, ללא תאריך). ע"ע 112-114.
16. שם, ר' הרשימה בע"ע 18-22.
17. שם, ע' 22, ועיין גם בע' 224 בגירסא החוזרת: "אין בהן (בבארות, ע.י.) לרות את צמאון בני העיר הקובלים עד היום על מיעוט מים".
18. לפרק זה עיין בל. ברסלבסקי - ארץ הנגב (עין-חרוד תש"ו), ובמיוחד ע"ע 29-37; ומ. אליאב - פיתחת רפיח בתולדות ההתיישבות היהודית (קתדרה - 3, אדר תשל"ז), ע"ע 117-162.
- וכן בכתובים הבאים: א-ר: מבאר-שבע. "בשעה זו", קובץ ג' (יפו, תרע"ו).
 א. ל-ן: חבורת העמק בבאר-שבע (קונטרס, כרך ו', תרפ"ב).
 ח. שורר: בשוכרה (הדים, כרך ה', א, תרפ"ז).
 י. אפטר: באר שבע, "בשעה זו" (כנ"ל), פרקי הפועל-הצעיר, כרך ו', מן המיצר (ת"א, תרצ"ה), ע"ע 221-224.
 מ. ברסלבסקי: תנועת הפועלים הארצישראלית (עין-חרוד, תש"ב).
 ש. שפירא: באר-שבע, פרקי הפועל הצעיר, כרך ד', כיבוש העבודה, ספר ד' (ת"א, תרצ"ה).
 א. אבן-טוב: על הנגב וראשית ההתיישבות בו (תלמים, שבט-אדר, תש"ג).
19. לפי ז.ד. לבונטין - לארץ אבותינו, ב' (תולדות עבודת ההסתדרות הציונית, 1901-1914), ת"א תרפ"ז.
20. קראוזה מ"מקווה-ישראל".
21. חליל טוטח וחביב ח'ורי - גיאוגרפיה של א"י (ערבית, 1923), ע' 98.